

HEMPELOVE KRITÉRIÁ EXPLANÁCIE V KONTEXTE MODELU HISTORICKEJ EXPLANÁCIE*

Lukáš Bielik

Abstract: The so-called „Covering Law Model“ of explanation proposed by C. Hempel and R. Oppenheim was claimed to have been applied as an explanatory model in natural sciences as well as in humanities. Several objections were raised against this explanatory model during the second half of 20th century. This article considers the proposed criteria of adequacy of scientific explanation and, in particular, the possibilities and limitations connected with the idea of its applicability in the process of logical reconstruction of historical explanations. In the final part of the paper I introduce some remarks concerning the „methodological“ relation of dependence between the explanandum and the explanans which could also illuminate the proper role of this explanatory model in history.

Keywords: Causes, Covering Law Model, criteria of adequacy, events, explanation, facts, reasons.

0

Metodologické otázky historickej vedy (histórie) boli a sú zasadené do širšieho rámca diskusií a metodologických sporov prírodných i sociálnych vied. Vedecká aktivita v tej ktorej oblasti so sebou prináša nielen špecifické problémy vyrastajúce z praxe vedeckého skúmania, ale aj širšie metodologické otázky vzťahujúce sa na teoretické východiská každého adekvátneho vedeckého poznania. Inak to nebolo a nie je ani v prípade problematiky adekvátnej vedeckej explanácie. Hoci problém vysvetlenia bol vo filozofickej reflexii prítomný už v staroveku, zvláštnej pozornosti sa mu dostalo práve približne od 40. rokov 20. storočia. Okrem Popperovej *Logiky vedeckého bádania* to bola prelomová práca Carla Hempela a Roberta Oppenheima o vedeckej explanácii, okolo ktorej sa sú-

---

* Tento článok vznikol v rámci projektu *Modely explanácie v historickej vede* podporeného Grantom Univerzity Komenského č. UK/92/2007. Chceme sa na tomto mieste poďakovať Jozefovi Viceníkovi a Františkovi Gahérovi za viaceré pripomienky, ktoré mi pomohli odstrániť niektoré nedostatky prítomné v pôvodnej verzii článku.

stredila diskusia v nasledovných desaťročiach.¹ Išlo o veľmi významný pokus explikovať logické a empirické kritériá, ktoré by mala spĺňať každá vedecká explanácia. Aj keď argumenty, ktoré autori práce ponúkli v prospech predloženého explanačného modelu, sa zdali ako vcelku presvedčivé, explikačné pojmové prostriedky, ktoré použili, so sebou priniesli rad teoretických problémov.² Neboli to však len konkrétne problémy daného explanačného modelu, ktoré podnietili širokú diskusiu filozofov a metodológov vedy; zaujímavá bola aj otázka *rozsahu aplikovateľnosti* predloženého modelu v rámci jednotlivých vedných disciplín. Keďže schopnosť vysvetliť rozmanité javy sa považuje za jednu z hlavných cností vedy, úsilie o predloženie logicky správneho a empiricky relevantného modelu znamenalo v kontexte tejto diskusie metodologickú výzvu nielen pre paradigmatické empirické vedy, akými sú fyzika, chémia či biológia, ale aj pre viaceré sociálne a humanitné disciplíny. Problém adekvátneho (vedeckého) vysvetlenia v historickej vede, zasadený do kontextu širšej metodologickej diskusie o vedeckej explanácii, sa stal azda najdiskutovanejším metodologickým problémom historickej vedy v 20. storočí. Znamenal zároveň aj vážnu výzvu Hempelovmu presvedčeniu o *univerzálnej aplikovateľnosti* ním proponovaného explanačného modelu.³

Svoju pozornosť preto v tejto stati budem venovať nielen všeobecnejším teoretickým výhradám voči tzv. deduktívno-nomologickému modelu explanácie (ktorý býva spolu s induktívno-štatistickým modelom explanácie označovaný aj ako model pokrývajúceho zákona (*covering-law model*)), ale aj niektorým špecifickým problémom, ktoré so sebou prináša možnosť jeho uplatnenia ako modelu historického vysvetlenia. Napokon stručne predložím jednu tézu, ktorá si bližšie všíma význam typologickej charakterizácie *faktu* konštatovaného v *explanande* vo vzťahu k výrokom *explanansu*. Som presvedčený, že toto rozlíšenie môže zjemniť každý pokus o predloženie logicky korektného a empiricky adekvátneho modelu vysvetlenia, a to nielen v oblasti historického skúmania.

---

¹ Pozri Hempel – Oppenheim (1968, 189 – 247). Obsiahlu chronologickú diskusiu k problému vedeckej explanácie v ďalších desaťročiach 20. storočia pozri v Salmon (1989).

² Mám na mysli najmä problém odlišenia všeobecných (prírodných) zákonov od náhodných regularít (Hempel – Oppenheim 1968, 213 – 231).

³ Problém univerzálnej aplikovateľnosti súvisí s univerzálnou funkciou všeobecných zákonov (univerzálnych hypotéz, pravidielností) pri vysvetľovaní udalostí tak v sociálnych, ako aj v prírodných vedách. K tejto téze sa neskôr ešte vyjadřím.

1

Vysvetlenie je fenomén, s ktorým sa pri komunikácii každodenne stretávame a ktorý zároveň sami denne produkujeme. Z gramatického hľadiska predstavuje veľká väčšina vysvetlení odpovede (často aj vo viacerých rozvitých súvetiach) na otázky typu „Prečo je niečo také a také?“ alebo „Ako je možné, že *p*?“ či „Ako došlo k tomu, že *p*?“, kde *p* zastupuje vedľajšiu vetu, spravidla konštatujúcu alebo opisujúcu nejaký stav vecí. Príkladom otázky typu „Prečo?“ môže byť otázka: „Prečo si včera odišiel z večierka tak skoro?“ Adresát otázky môže pritom odpovedať: „Bolela ma hlava. Chcel som si ísť odpočinúť.“ Takýto typ odpovede bežne pokladáme za uspokojivé vysvetlenie toho, na čo sa pýtame. Podobne je to aj s niektorými otázkami typu „Ako došlo k tomu, že *p*?“. Odpovede na tieto a podobné otázky totiž ukazujú, že jav, konanie alebo stav vecí, na ktorý sa pýtame, sa dali vzhľadom na uvedené fakty očakávať, prípadne sa ukázali aspoň ako *možné*.

Je však pravda, že nie každé vysvetlenie, s ktorým sa v živote stretávame, je pre nás akceptovateľné. Dôvody môžu byť rôzne. Keď dostanem napríklad otázku, prečo sa mi páči istý obraz, môžem poukázať na tú jeho črtu, ktorú považujem za zaujímavú, originálnu, pútavú či tajomnú. Teda na otázku, prečo určité umelecké dielo hodnotím ako zaujímavé, môžem napríklad odpovedať istým subjektívnym ohodnotením nejakej jeho črty. Poslucháč pritom nemá dôvod moje vysvetlenie neakceptovať. Ak sa však pýtame, prečo stav vecí, ktorého existencia je od nás nezávislá, nastal, a dostaneme ako vysvetlenie odpoveď, ktorá výslovne vyjadruje subjektívne hodnotenie, nebudeme zrejme ochotní takúto odpoveď akceptovať ako adekvátne vysvetlenie. Príkladom môže byť situácia, keď niekto na otázku „Prečo osoba X trpí epilepsiou?“ odpovie „To má zo stresu“. Samozrejme, stres a zlé životné návyky môžu u epileptického pacienta zhoršovať priebeh ochorenia (vyvolať epileptický záchvat), ale ako také nie sú (prvotnou) príčinou jeho vzniku. Epilepsia môže vzniknúť napríklad v dôsledku rozvíjajúceho sa nádoru v mozgu, prípadne infekcie istého typu, ktorá prenikla do mozgu, a pod. Uvedenú odpoveď by sme zrejme preto nepovažovali za adekvátne vysvetlenie (príčin) zdravotného stavu dotyčnej osoby.

Problém neadekvátnosti vysvetlenia môže ďalej spočívať v tom, že sa pri vysvetlení veľmi komplexného javu uvedú len niektoré vysvetľujúce faktory, pričom práve nespomenuté faktory môžu byť pre komplexné vysvetlenie kľúčové. Vtedy takéto odpovede môžu byť pre nás ako vy-

svetlenia neuspokojivé. K týmto rôznorodým dôvodom „neadekvátnosti“ explanácie sa v závere ešte vyjadrím. Nateraz stačí azda zdôrazniť, že to bolo najmä úsilie o elimináciu neadekvátnych vysvetlení, čo podnietilo hľadanie jasných a objektívne platných kritérií vedeckej explanácie nielen v prírodných, ale aj v humanitných vedách.

2

Gramatická forma teda zobrazuje vysvetlenia ako odpovede na otázky typu „Prečo?“ alebo „Ako?“. Nehovorí však nič bližšie o kritériách, ktoré by malo spĺňať každé adekvátne vysvetlenie. Pokus o explikáciu modelu či modelov adekvátneho vysvetlenia je pochopiteľne spätý s pretrvávajúcim cieľom vedy pochopiť empirické javy a mechanizmy ich fungovania. Hempel si v úvode svojej rozsiahlej štúdie *Aspects of Scientific Explanation* kladie za cieľ osvetliť (logickú) formu i (metodologickú) funkciu niektorých najvýznamnejších typov explanácie (1965, 333). Samozrejme, aj vedecká explanácia sa dá chápať ako odpoveď na otázku „Prečo“ (1965, 334), ale to z nej ešte nerobí adekvátnu vedeckú explanáciu. Úsilie o predloženie modelu adekvátnej vedeckej explanácie znamenalo pre Hempela a Oppenheima predovšetkým pokus o predostretie takých kritérií, ktoré by zabezpečili adekvátnosť vysvetlenia. Viaceré diskutované vedecké vysvetlenia tieto kritériá spĺňali, avšak predložené kritériá nepostačovali na to, aby eliminovali všetky prípady neadekvátnych explanácií.⁴

Hempel chápe vedecké vysvetlenie ako úsudok (argument), ktorý obsahuje dve hlavné zložky: *explanans* a *explanandum*. Explanandom nazýva vetu, ktorá opisuje vysvetľovaný jav. Explanans obsahuje triedu tých viet, ktoré majú daný jav vysvetliť (Hempel – Oppenheim 1968, 191 – 192). Podľa logického vzťahu explananda a explanansu môžeme rozlíšiť dva základné typy explanačných úsudkov: deduktívny a induktívny. V premisách deduktívneho úsudku pritom musí vystupovať aspoň jedna veta vo forme univerzálneho alebo štatistického zákona, ktorá je podstatná pre logické odvodenie explananda, resp. pre dedukciu nejakej štatistickej regularity. Premisy induktívneho úsudku síce neobsahujú zákon, vďaka ktorému by bolo možné vetu explananda odvodiť; obsahujú však štatistický zákon, ktorý hovorí, že za istých špecifikovaných podmienok

⁴ Salmon v (1989) rozoberá viaceré protipríklady súvisiace s kritériami adekvátnosti, ktoré navrhli Hempel a Oppenheim v (1968) a ktoré ďalej v texte uvádzam.

nastane jav opisovaný vetou explananda s vysokou pravdepodobnosťou. Okrem rozdielnej úsudkovej formy vysvetlení môžeme rozlíšiť aj dva základné typy „predmetov“ explananda: konkrétne udalosti a všeobecné regularity (Hempel, 1965). Hoci sa Hempel vo svojich počiatočných prácach (spolu s Oppenheimom) venoval primárne tzv. deduktívno-nomologickému (D-N) vysvetleniu konkrétnych udalostí, konečnú mozaiku explanačného modelu tzv. „pokrývajúceho zákona“ tvorí aj induktívno-štatistické (I-Š) vysvetlenie nejakej udalosti, resp. deduktívno-nomologické vysvetlenie všeobecných regularít či deduktívno-štatistické vysvetlenie iných štatistických regularít.⁵ V prípade už spomínaného D-N vysvetlenia nejakej udalosti, ktoré popri I-Š explanácii stojí v centre pozornosti tejto práce, vysvetlenie danej udalosti spočíva v tom, že ju zahrnieme (subsumujeme) pod všeobecné zákony, pričom ukážeme, že nastala v súlade s týmito zákonmi v dôsledku prítomnosti určitých špecifikovaných počiatočných podmienok (Hempel – Oppenheim 1968, 190).⁶ Výrok explananda E teda opisuje alebo konštatuje udalosť či vo všeobecnosti nejaký stav vecí, ktorého vysvetlenie požadujeme; premisy explanansu obsahujú dva typy výrokov: výroky $C_1, C_2, \dots, C_n$ o počiatočných podmienkach – príčinách vysvetľovanej udalosti; a výroky $L_1, L_2, \dots, L_n$ vyjadrujúce všeobecné zákony. Schéma takéhoto explanačného úsudku potom vyzerá nasledovne:

Explanans:	$C_1, C_2, \dots, C_k$
	<u>$L_1, L_2, \dots, L_r$</u>
Explanandum:	E

Obe zložky D-N explanácie – explanandum i explanans – musia spĺňať nasledovné kritériá adekvátnosti: (1) explanandum musí byť deduktívnym dôsledkom explanansu; (2) explanans musí obsahovať aspoň jeden výrok vyjadrujúci všeobecný zákon, ktorý je nevyhnutný na odvodenie explananda; (3) explanans musí mať empirický obsah, čo znamená, že

⁵ Otázka porovnania D-N modelu a jeho kritérií s I-Š modelom prináša viaceré problémy, ktorým sa komplexne na tomto mieste nebudem venovať. Na niektoré rozdiely týchto modelov a z nich plynúce dôsledky však v texte upozorňujem.

⁶ Hempel a Oppenheim venujú niekoľko poznámok aj vysvetleniu všeobecných zákonov pomocou ich podradenia pod ešte všeobecnejšie zákony. Problém kritériálneho odlišenia prípadov, keď jeden zákon vysvetľujeme pomocou iného – všeobecnejšieho – zákona od prípadov, v ktorých zákon v explanande môže byť v konjunktívnom spojení s nejakým iným zákonom v explananse bez toho, aby explanans vysvetľoval explanandum, sa im však nepodarilo uspokojivo vyriešiť. Pozri Salmon (1989).

musí byť aspoň v princípe testovateľný; a napokon, (4) výroky (vety) tvoriace explanans musia byť pravdivé (Ibid, 192 – 193).

Pri I-Š explanácii nejakej udalosti je evidentné, že kritérium (1) nemôže platiť, keďže záver induktívneho úsudku nie je logickým dôsledkom jeho premís. Podľa modelu I-Š explanácie, ktorý Hempel rozvinul vo svojich neskorších prácach, je vzťah explanansu k explanandu taký, že premisy explanansu udeľujú výskytu javu opisovanému v explanande vysokú pravdepodobnosť (Hempel 1965 a Hempel 1966, 101).⁷ Premisy explanansu podobne ako pri D-N modeli explanácie musia obsahovať taktiež aspoň jeden zákon, ako to požaduje kritérium (2). No na rozdiel od D-N explanácie má požadovaný zákon v premisách I-Š explanácie limitovanú (neuniverzálnu) platnosť vyjadrenú (vysokou) štatistickou pravdepodobnosťou, čo zároveň znamená, že na odvodenie explananda nie je nevyhnutný. Ukazuje len, že ak nastanú určité špecifikované podmienky, tak výskyt nejakej udalosti (javu) nastane s takou a takou pravdepodobnosťou (Hempel 1966, 100). Kritérium (2) je preto pri tomto explanačnom modeli mierne modifikované. Posledné dve kritériá zostávajú platné v nezmenenej podobe.

Takto predložený model vedeckej explanácie s uvedenými kritériami nebol zamýšľaný ako schéma zachytávajúca vedecké vysvetlenia v podobe, v ktorej sa s nimi bežne vo vedeckých prácach a teóriách stretávame. Bol skôr navrhnutý ako model *logickej rekonštrukcie* každého adekvátneho vysvetlenia, ako model explicitne formulovaných vysvetľujúcich faktorov skúmaného javu, ktoré môžu byť v gramatickej forme vyjadrené len implicitne či neúplne, alebo ktoré naopak v tejto forme obsahujú celé spektrum informácií, „podstatné“ i „nepodstatné“ súvisiacich s predmetom explanácie.⁸

Povedali sme, že Hempel podobne ako Popper v *Logike vedeckého bádania* sa vo svojich skorších prácach venoval takmer výlučne modelu deduktívno-nomologickej explanácie individuálnych udalostí, resp. empirických javov. V mnohých prípadoch možno povedať, že D-N vysvetle-

---

⁷ Špecifickým problémom spojeným s I-Š explanáciou sa na tomto mieste nevenujem.

⁸ Pod informáciami, ktoré súvisia „podstatné“ či „nepodstatné“ s predmetom explanácie mám na mysli informácie, ktorých prítomnosť v danom explanačnom modeli musí (resp. nemusí) byť zachytená v premisách explanačného úsudku.

nie nejakej udalosti je vlastne kauzálnym vysvetlením tejto udalosti.⁹ Hempel priamo hovorí: „Ak E opisuje jednotlivú udalosť, tak je možné povedať, že počiatočné okolnosti zachytené vetami $C_1, C_2, \dots, C_k$ spoločne ‚zapríčiňujú‘ túto udalosť v tom zmysle, že existujú určité empirické pravidelnosti, vyjadrené zákonmi $L_1, L_2, \dots, L_r$, z ktorých vyplýva, že kedykoľvek nastanú podmienky toho druhu, ktorý je zachytený v $C_1, C_2, \dots, C_k$, nastane udalosť toho druhu, ktorý je opísaný v E “ (Hempel – Oppenheim 1968, 195). Kauzálne vysvetlenie je teda jedným – a azda najčastejším – typom D-N explanácie jednotlivkej udalosti.

3

Vráťme sa teraz nachvíľu späť k uvedeným štyrom kritériám vedeckej explanácie. Kritérium (1) implikuje, že adekvátne vedecké vysvetlenie je vždy aspoň v princípe rekonštruovateľné na deduktívny úsudok, resp. v prípade pravdepodobnostného štatistického zákona aj na induktívny úsudok. Vysvetlenie je teda podľa Hempla rekonštruovateľné na úsudok jednej z dvoch spomenutých foriem.

Kritérium (2) hovorí, že adekvátna D-N explanácia musí obsahovať medzi explanáčnymi premisami zákon nevyhnutný na odvodenie explananda. Avšak problematika kritériálneho vymedzenia demarkačnej čiary medzi výrokmi tvaru zákona a výrokmi vyjadrujúcimi náhodné regularitné deje nebola a dodnes, zdá sa, nie je uspokojivo vyriešená. V zjednodušenej podobe môžeme vetu tvaru zákona prepísať do jazyka predikátovej logiky ako

$$(x)(F(x) \rightarrow G(x)).$$

Ak máme napríklad Archimedov zákon vyjadrený v prirodzenom jazyku vetou „Teleso ponorené do kvapaliny je nadľahčované hydrostatickou vztlakovou silou, ktorá sa rovná tiaži kvapaliny vytlačenej telesom“, môžeme ho vyjadriť podľa jazyka predikátovej logiky slovne: „Pre každé x platí, existuje y také, že ak x je teleso a y je kvapalina a x je ponorené do y , tak existuje z a existuje i také, že z je hydrostatická vztlaková sila, i je tiaž kvapaliny vytlačenej x -om, pričom $z = i$, a x je nadľahčované z .“ Ak predikáty v oboch častiach implikácie zlúčime, môžeme zjedno-

⁹ Treba mať na pamäti, že nie každý zákon možno vyjadriť ako kauzálne spojenie (aspoň) dvoch udalostí či stavov vecí. Zároveň nie každá D-N explanácia je explanáciou nejakej udalosti.

dušene povedať: Ak je niečo telesom ponoreným do kvapaliny, tak je to vytláčané hydrostatickou vztlakovou silou rovnajúcou sa tiaži kvapaliny vytlačenej telesom. Zákon teda možno v zjednodušenej podobe vyjadriť ako všeobecnú podmienkovú vetu.

Tým sme však nezískali kritérium na odlíšenie podmienkových viet (výrokov) vyjadrujúcich všeobecne platný zákon od podmienkových viet vyjadrujúcich náhodné generalizácie. Všeobecné tvrdenie „Žiadna hruda zlata nemá hmotnosť väčšiu než 100 000 kg“, hoci je pravdivé, je pravdivé takpovediac „náhodne“. ¹⁰ Jeden z pokusov o odlíšenie náhodne pravdivých generalizácií od platných zákonov spočíva v tom, že sa výrokom vyjadrujúcim všeobecné zákony pripisuje fyzikálny modálny import (fyzikálna nutnosť, resp. nemožnosť) či podpora kontrafaktuálnych výrokov. Tomuto problému však teraz nebudem venovať pozornosť, akú by si zaslúžil.

Na tomto mieste chcem však upozorniť na skutočnosť, že v prípade otázky o aplikovateľnosti D-N modelu, resp. I-Š modelu explanácie v oblasti historickej vedy znamená kritérium (2) nielen vážnu otázku, či história má špecifické (sociálne) zákony, ale aj otázku, či v prípade, že ich má, disponuje spôsobom (objektívneho) testovania týchto všeobecných hypotéz. To vlastne požaduje kritérium (3), v ktorom je vyjadrená podmienka, že sa z premis explanácie musia eliminovať všetky výroky, ktoré nespĺňajú kritérium testovateľnosti. Kritérium testovateľnosti vôbec umožňuje zahrnúť do explanácie výroky, o ktorých pravdivosti, resp. nepravdivosti vieme aspoň v princípe rozhodnúť. Tým sú z explanansu vylúčené aj všetky tie teleologické hypotézy, ktoré sa odvolávajú na účelnosť javov vo vesmíre či v dejinách. ¹¹ K adekvátnej explanácii však nestačia len testovateľné výroky. Tieto testovateľné výroky musia byť zároveň aj pravdivé. Pravdivosť, resp. nepravdivosť týchto výrokov môžeme zistiť – keďže nejde o analytické výroky – až empirickým testovaním. Preto je kritérium (4) na rozdiel od prvých troch *logických* kritérií kritériom *empirickým*.

---

¹⁰ Presnejšie povedané, všeobecné tvrdenie „Žiadna hruda zlata nemá hmotnosť väčšiu než 100 000 kg“ nebolo doteraz falzifikované.

¹¹ Toto kritérium ale neznamená elimináciu hypotéz o intenciách individuálneho ľudského konania. Výroky o nich sú totiž aspoň v princípe testovateľné.

Uvedené kritériá adekvátnej vedeckej explanácie boli od roku 1948, keď Hempel s Oppenheimom uverejnili svoje *Studies in the Logic of Explanation*, široko diskutované a problematizované. V nasledujúcich desaťročiach viacerí filozofi vystúpili s vážnymi protipríkladmi proti tej ktorej kritériálnej téze tohto explanačného modelu. Prehľadný zoznam najdiskutovanejších protipríkladov modelu pokrývajúceho zákona čitateľ môže nájsť v Salmon (1989, 46 – 53). Ako som povedal v úvode, nás teraz nebude primárne zaujímať len rozmer všeobecných výhrad proti tomuto modelu. Skôr sa pozrieme na špecifické problémy spojené s jeho uplatnením pri explanácii historických javov. Predtým sa však pozrime, ako vidí uplatnenie tohto explanačného modelu v histórii sám Hempel.

Obhájeniu tézy, že funkcia všeobecných zákonov je pri vysvetlení historických udalostí (faktov) taká istá ako pri vysvetlení javov a udalostí, ktorými sa zaoberajú prírodné vedy, sa Hempel venoval už vo svojej práci z roku 1942 (Hempel 2006, 413). Inými slovami, kritériá proponovaného explanačného modelu podľa neho platia rovnako v prípade prírodných vied, ako aj v prípade sociálnych a humanitných vied, medzi ktoré nepochybne patrí aj história. Kritériu požadujúcemu prítomnosť všeobecného zákona v premisách historickej explanácie podľa Hempela neprekáža ani fakt, že historické skúmanie sa orientuje skôr na opis konkrétnych a jedinečných minulých udalostí a javov než na hľadanie a formulovanie všeobecných zákonov, ktoré vyjadrujú pravidelnosť výskytu istého typu udalostí popri výskyte iných udalostí. Práve používanie všeobecných empirických zákonov či univerzálnych hypotéz ako explanačných princípov odlišuje pravú explanáciu od pseudoexplanácie (Hempel 2006, 415). Zároveň si však Hempel uvedomuje, že väčšina explanácií v histórii nezahŕňa explicitnú formuláciu všeobecných hypotéz. Doslova píše: „Bez ohľadu na to, či sa explanácie v histórii pokladajú za ‚kauzálné‘ alebo ‚pravdepodobnostné‘, zostáva pravdou, že vo všeobecnosti počiatočné podmienky, a najmä univerzálne hypotézy, nie sú jasne naznačené a nedajú sa jednoznačne doplniť“ (Hempel 2006, 419). Problém teda nie je v tom, že historické texty neobsahujú všeobecné zákony či všeobecné hypotézy. Jadro problému je oveľa závažnejšie: Požadované všeobecné zákony či hypotézy sa pri logickej rekonštrukcii danej explanácie dajú len ťažko explicitne formulovať. Hempel tento stav pripisuje skutočnosti, že mnohé univerzálne hypotézy, ktoré by mali byť v tejto rekonštrukcii zachytené, nejakým spôsobom súvisia s individuál-

nou alebo sociálnou psychológiou; sú teda istými generalizáciami tendencií ľudského správania, ktoré my sami z vlastnej skúsenosti poznáme. Keďže len málokteré generalizácie tohto charakteru vieme explicitne a úplne sformulovať, často máme k dispozícii len tzv. explanačné náčrty alebo neúplné explanácie. To je aj prípad histórie. Explanačné náčrty sa však od pseudoexplanačných líšia tým, že aj napriek vágnym formuláciám zákonov alebo relevantných počiatočných podmienok ukazujú, kde treba hľadať doplňujúce špecifickejšie tvrdenia (Hempel 2006, 420). Problém neúplnej explanácie alebo explanačného náčrtu sa však nevzťahuje len na všeobecné hypotézy. Tam, kde má udalosť opisovaná v explanande štatistický charakter, budú v explananse len pravdepodobnostné hypotézy, ktoré môžu byť tiež neúplne alebo vágne formulované.

Patrick Gardiner ako jeden zo zástancov aplikácie modelu pokrývajúceho zákona na vysvetlenia v histórii síce súhlasí s tým, že existencia určitých generalizácií je pre historickú explanáciu nejakej udalosti potrebná rovnako ako existencia vedeckého zákona pre explanáciu v prírodných vedách, no vágnosť a voľnosť historických generalizácií je podľa neho čímsi prirodzeným, keďže, ako argumentuje, jazyk histórie sa líši od jazyka prírodných vied. Čakať niečo viac by bolo podľa neho neporozumením rozdielov medzi (bežným) jazykom jednej a (špecificky a presne definovaným) jazykom druhej oblasti (Gardiner 1952, 59). Napriek tomuto navonok kompromisnému postoju nie je celkom jasné ani to, aké majú byť všetky typy „historických generalizácií“, ani to, ako sa k nim má historik dopracovať. Ak by mal používať generalizácie z iných vedných disciplín, napríklad zo sociológie či ekonómie, veľká väčšina jeho práce by bola závislá od výsledkov týchto disciplín. Historik by sa zrejme nebránil tvrdeniu, že nielen pri požadovanom modeli explanácie, ale aj pri všetkých opisoch a hodnoteniach musí brať do úvahy všetky známe prírodné, sociálne či ekonomické zákony alebo hypotézy, a to v tom zmysle, že to, čo tvrdí, by nemalo byť v rozpore s tým, čo tieto všeobecné zákony a hypotézy vyjadrujú, pokiaľ sú platné. No aký je súčasný stav poznania sociálnych, ekonomických alebo psychologických generalizácií? Postačujú prípadné generalizácie na vysvetlenie širokej a rozmanitej palety jedinečných javov, ktoré historik skúma? Alebo je azda historik sám v pozícii tvorca týchto hypotéz? V čom potom spočíva objektívna metóda ich testovateľnosti? Nejde nakoniec len o všeobecné hypotézy *ad hoc*? A v akom zmysle môžeme rozumieť atribútu, ktorý týmto hypotézam pripisujeme, totiž, že sú *všeobecné*?

To sú, samozrejme, vážne otázky, na ktoré ani Hempel, ani Gardiner nedávajú uspokojivú odpoveď. Je tiež pravda, ako na to upozornil William Dray, že v literatúre stúpenčov modelu pokrývajúceho zákona sa vyskytuje celé spektrum odlišných výrazov, ktoré stoja v pozícii výrazov označujúcich pokrývajúci zákon. Nájdeme medzi nimi „všeobecný zákon“, „univerzálny výrok podmieňovacej formy, ktorý sa dá potvrdiť alebo vyvrátiť empirickou evidenciou“, „kauzálne zákony“, „zákony prírody“, „empirické generalizácie“, „pravidlá“ či „všeobecné hypotézy“ (Dray 1957, 23). Je evidentné, že viaceré z týchto výrazov nie sú ekvivalentné. Empirické generalizácie a pravidlá predsa nie sú ekvivalentné, nech by už mali taký či onaký charakter; a ani pravidlá nie sú ekvivalentom všeobecných zákonov. Podobne sa dá povedať, že aspoň v rovine vyjadrenia (zákonov) nie všetky všeobecné zákony majú tvar kauzálnych zákonov (ako je to napríklad v prípade Keplerových zákonov). Varieta týchto možností teda zrejme vyžaduje nielen to, aby kritérium (2) navrhovaného modelu bolo modifikované tak, aby premisami explanačného úsudku boli aj empirické generalizácie, hypotézy či pravidlá, ale zrejme aj naznačuje, že rozdielne nároky na premisy explanansu môžu súvisieť s rôznym charakterom opisovaného javu v explanande. Stručne túto myšlienku však rozvinem až v poslednej časti.

Ako sme už spomenuli, Hempel uvádza, že funkciu pokrývajúceho zákona môže plniť aj pravdepodobnostná hypotéza. Dray však správne ukazuje na to, že stúpenec modelu pokrývajúceho zákona potom stojí pred dilemou: Alebo nebude nástojiť na úzkom logickom spojení medzi zákonom a explanačiou, resp. explanandom explanačie, a potom zákon, ktorý má explanačnú silu, nebude na odvodenie explananda logicky nevyhnutný (prípád I-Š explanačie), alebo popustí zo špecifikácie zákona, čo však môže znamenať, že daný zákon stratí svoju explanačnú silu (Dray 1957, 31 – 32).¹²

Táto námietka súvisí s inou výhradou, že totiž udalosti histórie sú jedinečné a v tomto zmysle nevysvetliteľné pomocou všeobecných zákonov alebo univerzálnych hypotéz. Veľmi zjednodušene možno daný problém ilustrovať na tomto príklade: Predstavme si, že chceme vysvetliť, prečo došlo k Veľkej francúzskej revolúcii. Stúpenec modelu pokrý-

---

¹² Kritiku Hempelovho ústupu od kritéria deduktívneho odvodenia explananda z explanansu k induktívno-štatistickej explanačii, ako aj porovnanie Hempelovho modelu pokrývajúceho zákona s Popperovým explikatom kauzálneho vysvetlenia pozri v Donagan (1966).

vajúceho zákona bude pravdepodobne postupovať pri explanácii tejto udalosti tak, že prijme a formuluje nejakú všeobecnú hypotézu o tom, za akých okolností dochádza k revolúciám (vo všeobecnosti), pričom zároveň ukáže, že v prípade Veľkej francúzskej revolúcie k týmto okolnostiam došlo a že preto aj Veľká francúzska revolúcia nastala. Dray však správne poznamenáva, že historika zaoberajúceho sa Veľkou francúzskou revolúciou primárne nezaujíma vysvetlenie tejto udalosti ako „nejakej revolúcie“, ale jej vykreslenie a vysvetlenie ako veľmi špecifickej a odlišnej od ostatných revolúcií (Dray 1957, 47).

Musím povedať, že v uvedenom príklade vysvetlenia Veľkej francúzskej revolúcie je implicitne prítomných viacero nedorozumení, ktoré sa vyskytli aj v diskusiách stúpcov i odporcov uplatnenia modelu pokrývajúceho zákona v historickej vede. Po prvé, už Hempel upozornil na to, že tam, kde je udalosť explananda označená len podstatným menom, napríklad „polárna žiara“, má zmysel danú udalosť vysvetľovať len vtedy, keď sa na ňu pýtame ako na udalosť charakterizovanú určitými vlastnosťami, ako napríklad „Prečo sa polárna žiara objavila takým a takým spôsobom?“ (Hempel 1965, 334). Hempel sa však už nevyjadruje k tomu, že aj niektoré otázky týkajúce sa opísaného javu, ktorý chceme vysvetliť, sú de facto *zle položenými otázkami*. Tak napríklad otázky „Prečo vypukla 1. svetová vojna?“ alebo „Prečo došlo k Veľkej francúzskej revolúcii?“ sú z hľadiska explanácie *zle položenými otázkami*. Nás samozrejme zaujíma, prečo ich za také považujeme.

V prvom rade, veľké množstvo, azda väčšina, udalostí, ktoré historik skúma, možno chápať ako *makroudalosti*. „Prvá svetová vojna“ alebo „Veľká francúzska revolúcia“ sú príkladmi takejto makroudalosti. Makroudalosť nie je jedna jediná udalosť. Je to celý súbor udalostí, ktoré sú v istom časovom intervale a v určitom lokalizovateľnom priestore v spleťtých kauzálnych vzťahoch. Pýtať sa na príčiny vzniku určitej makroudalosti je do značnej miery nejasné a zavádzajúce, pokiaľ nešpecifikujeme, ktoré konkrétne udalosti rozumieme ako spadajúce do toho časového intervalu a do tej geografickej lokalizácie, ktoré označujeme menom alebo (určitým) opisom makroudalosti. Až identifikáciou a čo najdetailnejším popisom jednotlivých udalostí sa môžeme dostať k otázke jednotlivých príčin, resp. kauzálneho vzťahu medzi jednotlivými udalosťami nejakej makroudalosti.

S predchádzajúcim rozlíšením súvisí aj fakt, že na úrovni makroudalosti má 1. svetová vojna viaceré spoločné vlastnosti s inými vojnami ako

makroudalosťami. Na tejto úrovni má Hempel pravdu, že opísať nejakú čo aj jedinečnú udalosť znamená opísať ju ako udalosť určitého typu. No Drayova intuícia je tiež správna – že totiž historika nezaujíma to, čo má napríklad Veľká francúzska revolúcia spoločné s inými revolúciami, ale zaujíma ho jej opis a vysvetlenie ako konkrétnej a jedinečnej udalosti. Z pohľadu nášho rozlíšenia to znamená, že historika zaujíma to ktoré špecifické usporiadanie a kauzálne vzťahy medzi jednotlivými udalosťami v rámci danej makroudalosti. Tieto kauzálne vzťahy, vyjadrené napríklad v počiatočných podmienkach jednotlivých udalostí danej makroudalosti, síce môžu naznačovať existenciu všeobecných (kauzálnych) zákonov, ale to ešte neznamená, že jednotlivé udalosti jednej makroudalosti (napríklad Veľkej francúzskej revolúcie) budú toho istého druhu a v tých istých kauzálnych väzbách ako jednotlivé udalosti inej makroudalosti (napríklad Revolúcie v Rusku roku 1917). Jedinečnosť makroudalosti tak môže byť vysvetlená ako jedinečnosť „konfigurácie“ množstva kauzálnych faktorov v intervale danej makroudalosti. To zároveň nepopiera možnosť hľadania niektorých spoločných kauzálnych faktorov prítomných (v inej konfigurácii) v inej makroudalosti.

5

Doteraz sme o explanácii hovorili predovšetkým v zmysle vysvetlenia nejakej udalosti opísanej istým spôsobom. Nepovedali sme však, že veľké množstvo udalostí, ktoré sú predmetom historického výskumu, tvoria práve ľudské činy a ľudské správanie. Niektorí z oponentov modelu pokrývajúceho zákona argumentovali, že vysvetlenie ľudských činov prostredníctvom dôvodov a racionálnych princípov je historickou explanáciou *sui generis*. Drayov návrh takéhoto typu vysvetlenia, teda vysvetlenia otázky „Prečo aktér A vykonal X?“ pomocou tvrdenia „Aktér A bol v situácii typu C“ a prostredníctvom analytického výroku „V situácii typu C je náležitým vykonať X“ (ktorý vyjadruje princíp racionálneho konania za istých špecifických okolností), však Hempel úspešne vyvrátil ako neadekvátny (Hempel 1966, 116 – 122). Ukázal totiž, že na to, aby sme vysvetlili, prečo A urobil X, nestačí uviesť len nejaký racionálny princíp, ktorý hovorí, čo je rozumné urobiť v nejakej situácii; potrebné je totiž potvrdenie toho, že aktér A sa rozhodol podľa tohto princípu aj konať. Potom má však takto modifikovaná racionálna explanácia formu deduktívneho explanáčného úsudku.

Zrejme je vhodné upozorniť na fakt, že dôvodom istého konania nemusí byť len nejaký racionálny princíp, ale aj vyjadrenie nejakého intencionálneho stavu, napríklad strachu či hnevu, alebo nejakého intencionálneho postoja či presvedčenia. Keďže však Hempel považuje motívy i dôvody za niečo, čo sa za istých okolností môže stať príčinou nejakého konania, aj vysvetlenia odvolávajúce sa na motívy a dôvody považuje Hempel za kauzálne, a teda de facto za nomologické vysvetlenia.¹³

Davidson pri analýze racionalizácií ako vysvetlení činov prostredníctvom dôvodov (presnejšie, „bezprostredných dôvodov“), ktoré sa za istých okolností môžu stať príčinami nejakého konania, pripúšťa, že hoci tieto explanácie neobsahujú odvolávky na zákony, podľa ktorých daný jav nastal, predsa len znamenajú potvrdenie *existencie* určitých zákonov (Davidson 1997, 28 – 32). V článku *Hempel on Explaining Action* píše:

Hempel sa domnieva, a ja s tým súhlasím, že ak A zapríčiňuje B, tak musia existovať také opisy A a B, ktoré ukazujú, že A a B spadajú pod nejaký zákon. To je slabá téza, pretože ak sa v dôvodových explanáciách musíme odvolávať na zákony len v tomto zmysle, tak môžeme isté konanie vysvetliť pomocou udania akterových dôvodov bez toho, že mal nejakú predstavu o relevantnom zákone (Davidson 2001, 262).

Ak však nemáme formuláciu zákona, nemáme k dispozícii ani explanačný úsudok. Na jednej strane je tu teda potvrdenie tézy, že kauzálne explanácie i racionalizácie ako špeciálny prípad kauzálnych explanácií implikujú existenciu zákona, ktorý vyjadruje danú kauzálnu závislosť, avšak práve preto, že ho nedokážeme vyjadriť, nevieme explanáciu rekonštruovať ako úsudok.

Samozrejme, uvedené problémy rekonštrukcie kauzálného, resp. všeobecného zákona sú späté s chápaním kauzality ako pravidelného výskytu istého typu udalostí alebo javov popri výskyte iných udalostí alebo javov. Michael Scriven sa v práci (1966) snaží ukázať, že pojem príčiny je základným pojmom nášho chápania sveta, ktorý nemožno redukovat' na iné, nekauzálne pojmy, akými sú napr. pojem nevyhnutnej podmienky či pojem postačujúcej podmienky, typické aj pre regularitnú koncepciu kauzality. Práve tá stojí v pozadí modelu pokrývajúceho zákona. Bez toho, aby sme sa púšťali do analýzy jeho argumentácie, si však môžeme všimnúť, že prijatie či neprijatie modelu pokrývajúceho zákona

---

¹³ Ako ma upozornil František Gahér, dôvody formulované ako výroky vyjadrujúce propozície nie sú, presne vzaté, príčinami. Príčinou sa môže stať až ich interiorizácia alebo ich mentálne osvojenie.

ako explanačného modelu aplikovateľného aj na prípad histórie je do značnej miery závislé aj od zdôvodnenia tej ktorej koncepcie kauzality.

Vo filozofickej diskusii existuje však aj veľmi radikálny postoj, ktorý odmieta uplatnenie Hempelovho explanačného modelu v sociálnych vedách. John Searle v práci Searle (1989) totiž nielen pochybuje o existencii nejakých sociálnych zákonov, ktoré by boli analogické prírodným zákonom, ale priam spochybňuje explanačnú silu vysvetlení, ktoré by nejaké takéto zákony obsahovali. Vysvetlenie ľudského správania je podľa neho možné len vtedy, ak vo vysvetlení špecifikujeme mentálne stavy ako presvedčenia, strachy, viery či túžby, ktoré vo vzťahu k správaniu fungujú kauzálne (Ibid. 72). Tieto privátne individuálne stavy však vo vzťahu k ostatným prvkom reality nemožno predikovať ani na úrovni daného individua. Jedným zo spôsobov, ako pochopiť, že všeobecné sociálne zákony nám nepomôžu vysvetliť ľudské správanie, je predstava, že nejaké takéto zákony existujú. Searle nás vyzýva, aby sme si predstavili, že máme zákony spoločnosti a zákony histórie, ktoré nám dovoľujú predikovať, kedy budú vojny a kedy budú revolúcie. Predstavme si teda, že teraz dokážeme predikovať vojny a revolúcie. V čom spočíva problém? Zdá sa, že vojny a revolúcie sa skladajú z množstva molekulárnych dejov, že teda ide o makroudalosti istého typu. Ak však máme striktný zákon týkajúci sa takýchto makroudalostí, tak musí vytvárať nejaký celok so zákonmi o molekulárnych dejoch. Potom aj predikcia na makroúrovni musí vytvárať celok s predikciami na mikroúrovni. To je podľa Searla absurdný záver. Preto jeho predpoklad odmieta.

Z toho, že neexistujú sociálne zákony na makroúrovni, však nevyplýva, že jednotlivé sociálne udalosti a javy nie sú z istého pohľadu vysvetliteľné, prípadne predikovateľné s istým stupňom pravdepodobnosti na základe iných sociálnych javov a inštitúcií, ktoré predpisujú istý typ správania. Searle má pravdu v tom, že mnohé sociálne a psychologické javy vznikajú a pretrvávajú práve vďaka niektorým pojmom, ktoré ich vyjadrujú. Príkladom môže byť pojem *manželstva* ako *inštitucionalizovaného súžitia (dvoch) osôb (rozdielneho) pohlavia*. To, čo sa pod manželstvom rozumie dnes v istej spoločnosti, nemusí sa pod ním rozumieť zajtra. Dve odlišné kultúry môžu definovať (význam pojmu) manželstvo odlišne. V prípade pojmu manželstva je evidentné, že istá časť európskej civilizácie sa snaží doterajšie „tradičné“ vymedzenie manželstva pozmeniť. Charakter podobných inštitúcií závisí od toho, či, akým spôsobom a dokedy bude daná spoločnosť tieto inštitúcie (prípadne fakt) chápať

tak, ako ich dnes definuje. Na druhej strane práve existencia niektorých sociálnych faktov a inštitúcií nám umožňuje vysvetliť a predikovať iné sociálne javy. Searle sa vo svojej neskoršej práci venoval aj tomuto aspektu explanácie sociálnych faktov (Searle 1996). Jeho schéma explanácie sociálnych a inštitucionálnych faktov však nemá formu úsudku.¹⁴

6

V záverečnej časti pripájam niekoľko poznámok, ktoré by mohli do istej miery usporiadať to, čo v predchádzajúcich riadkoch bolo len naznačené. Ako som sa zmienil v úvode, chcem upozorniť na niektoré „metodologické implikácie“ explananda, ktoré môžu vystúpiť na povrch, pokiaľ stav vecí, ktorý chceme vysvetliť, bližšie charakterizujeme.¹⁵ Pripájam aj niekoľko zjednodušených explanácií niektorých historických faktov, ktoré sa snažím formulovať explicitnejšie.

Ako sme už spomenuli, Hempel za dva hlavné predmety explanácie považuje *udalosti* a *všeobecné regularity*. Navrhujem, aby sme v prípade vysvetlenia udalostí tam, kde je to možné, hovorili radšej o *vysvetlení* nejakého *faktu*. To, že došlo k nejakej udalosti, ktorá má také a také vlastnosti, môžeme chápať ako určitý fakt. Tým sa zároveň vyhneme prípadom, keď je predmet explananda len pomenovaný (vlastným menom), resp. vyčlenený pomocou určitého opisného výrazu. Fakty zvyčajne vyjadrujeme pravdivými výroky (tvrdeniami). Jednu udalosť, napr. uzavretie prímeria medzi dvoma krajinami, však môžeme opísať rôznymi (pravdivými a navzájom zlučiteľnými) opisnými tvrdeniami, napríklad „Zástupca krajiny X podpísal zmluvu o uzavretí prímeria s generalitou krajiny Y na obdobie 10 rokov“ alebo „Keďže vojsko krajiny Y bolo značne zdecimované, rozhodla sa jej generalita pristúpiť na prímerie navrhnuté vládnyim kabinetom krajiny X“. V prvom tvrdení sa hovorí o *podpísaní zmluvy o uzavretí prímeria medzi vrcholnými predstaviteľmi znepriatelených krajín na dobu 10 rokov*, druhé obsahuje nielen zmienku o *rozhodnutí generality krajiny Y pristúpiť na prímerie s krajinou X*, ale prvá časť súvetia obsahuje aj

---

¹⁴ Pokus o explikáciu explanačného úsudku obsahujúceho v premisách explanansu spoločenské pravidlá, nájde čitateľ v práci Murphey (1986).

¹⁵ Nasledovné úvahy sú do istej miery inšpirované článkom F. Gahéra (2005). Ja sa však na rozdiel od neho nevenujem noetickej hodnote tvrdení vystupujúcich v premisách úsudku. Všímam si skôr obsahovú špecifikáciu faktu vyjadreného v explanande a z toho plynúce kritériá špecifikácie explanansu.

formuláciu, ktorú možno chápať ako potenciálny *dôvod* vysvetľujúci, prečo sa vrcholní predstavitelia armády krajiny Y tak rozhodli.

Vezmime si teraz iný príklad. Historik – medievalista Vincent Múcska podáva opis a vysvetlenie zmeny sociálnej inštitúcie „sakrálnych“ kráľov na kráľov – vojvodcov v rámci štruktúry germánskych kmeňov na prelome staroveku a stredoveku takto:

Na čele kmeňových zväzov stáli králi. Vo vývoji tejto inštitúcie u Germánov sa rozlišujú dve etapy. V staršej fáze šlo o archaický typ „sakrálnych“ kráľov. Ovládali relatívne malé územia a svoj pôvod odvodzovali od božstiev. Božský pôvod členov kráľovskej dynastie garantoval kmeňu priazeň bohov. Ak kráľ nemal úspech v boji, prišiel hlad a iné nešťastia, čiže nevedel zabezpečiť dobrobyt svojho ľudu, mohli ho zosadiť, ba aj zabiť ako uzmierujúcu obeť božstvám. Pod vplyvom vnútornej i vonkajšej hrozby, ktorú sakrálni králi nevedeli eliminovať (najmä tlak Ríma a predtým ešte Keltov), sa kráľovská hodnosť u západných Germánov dostala do úzadia. Namiesto nej nastúpila moc malých miestnych vládcov, zdatných vojvodcov, ktorí boli schopní efektívne zabezpečiť obranu (Múcska 2006, 50).

V citácii sa opisujú a konštatujú rôzne fakty istého typu. Východiskom je tvrdenie o postavení kráľa v germánskej spoločnosti. Ďalej sa konštatuje, že inštitúcia kráľa prešla v priebehu storočí istou kontinuálnou zmenou. Najskôr v germánskom spoločenstve nájdeme inštitúciu kráľa, ktorú môže zastávať len osoba, ktorej dané spoločenstvo pripisuje božský pôvod či božskú priazeň. Vidíme, že ide o tvrdenie konštatujúce istý kolektívny sociálny fakt – fakt závislý od toho, čo a v akom časovom intervale nejaká komunita pripisuje nejakému objektu, funkcii či inej inštitúcii. Ďalšie tvrdenie predpokladá vieru Germánov, že priazeň bohov k panovníkovi ochráni aj ich komunitu. Vieme však, že naše viery a presvedčenia, ktoré pripisujeme rôznym predmetom, osobám, rolám či inštitúciám, sú z rôznych príčin a dôvodov revidovateľné. V uvedenej historickej explanácii sa hovorí, že presvedčenie germánskych spoločenstiev o božskom pôvode kráľa bolo vystavené udalostiam, ktorých dôsledky boli v rozpore s pôvodným presvedčením spoločenstva. Pod náporom týchto skutočností postupne jednotlivé kmeňové skupiny začali pripisovať kráľovskému úradu iné kritériá a ďalšie funkcie. Kráľom sa postupne mohol stať len zdatný bojovník, ktorý sa ukázal ako schopný viesť dané spoločenstvo aj v stave vojny či iného strádania.

Pri vysvetlení týchto faktov, domnievam sa, nemusíme postulovať nejaké všeobecné či pravdepodobnostné zákony, ktoré vyžaduje Hempel.

Napriek tomu sa však môžeme na základe dostupnej historickej (textovej aj inej) evidencie pokúsiť formulovať isté všeobecné hypotézy, vyjadrujúce určitý sociálny alebo inštitucionálny fakt, relativizovaný vo vzťahu k danému časovému intervalu a k danej priestorovej lokalizácii, na základe ktorého potom možno vysvetliť iný sociálny alebo inštitucionálny fakt.

Ilustrujme si to na príklade: Majme osobu A a osobu B. Tie sa v rámci určitého spoločenstva usilujú získať pozíciu kmeňového vodcu. Kmeňové spoločenstvo chce mať svojho vodcu. Spoločenstvo je však presvedčené, že ak sa niekto chce stať vodcom daného spoločenstva, musí preukázať výborné bojové schopnosti. Osoba A tieto schopnosti nepreukázala. Osoba B naproti tomu prejavila veľmi dobré bojové kvality. Kmeňové spoločenstvo si zvolilo osobu B za vodcu svojho spoločenstva.

Vidíme, že uvedené vysvetlenie možno po doplnení časového intervalu v tejto podobe logicky rekonštruovať ako deduktívny explanačný úsudok bez toho, aby sme postulovali univerzálnu, nerelativizovanú platnosť kolektívneho sociálneho faktu. Zdá sa teda, že aspoň niektoré fakty, ktoré sú predmetom explananda historickej explanácie možno rekonštruovať na deduktívny explanačný úsudok. To však *neznamená*, že všetky historické fakty možno vysvetliť týmto spôsobom.

V metodologických diskusiách sa zrejme nedostatočne rozlišoval a identifikoval predmet explanácie. Videli sme, že jednu udalosť alebo jeden jav možno opísať viacerými spôsobmi, ktoré sa navzájom nevylučujú.¹⁶ Na druhej strane však treba dodať, že mnohé takéto opisy nie sú ekvivalentné. Spôsob, akým nejaký jav opíšeme ako *individuálne rozhodnutie* alebo ako *kolektívne rozhodnutie*, *inštitucionálny fakt*, *prírodnú udalosť*, *biologickú funkciu* a podobne, má totiž vplyv na to, aký typ vysvetľujúcich faktorov máme zahrnúť do explanansu, nech už by mala mať explanačia úsudkovú alebo neúsudkovú formu. Individuálny čin môžeme za istých okolností vysvetliť na základe dôvodov, pre ktoré sa aktér rozhodol daný čin vykonať. Nepotrebujeme pritom formulovať nejaké kauzálne zákony. Inokedy však čin individua nevysvetlíme len odvolaním sa na jeho dôvody. Veľká časť nášho správania sa totiž riadi určitými pravidlami, z ktorých niektoré našim praktickým potrebám vyhovujú, zatiaľ čo iné len trpíme. Kým porušenie niektorých pravidiel je sankcionované rôznymi spôsobmi, dodržiavanie či konanie podľa iných pravidiel je vecou slobodného rozhodnutia. Preto mnohé naše činy možno

---

¹⁶ Porovnaj v McCullagh (2004).

opísať ako inštitucionálne fakty, ktoré sú rôznymi spôsobmi spojené s inými inštitucionálnymi faktmi. Samozrejme, mnohé javy, ktorých môžeme byť súčasťou, sa nedajú vysvetliť ani prostredníctvom dôvodov, ani prostredníctvom sociálnych a inštitucionálnych faktov. Fakt, že niekto pracoval v uránových baniach a ochorel na rakovinu istého typu, nevysvetlíme pomocou nejakého sociálneho fakti. Ide totiž o jav, ktorý sa dá vysvetliť na základe fyzikálnych vlastností uránu, v prostredí ktorého sa dotyčná osoba nachádzala, a na základe faktov, ktorých objektívnosť nezávisí od nijakej sociálnej inštitúcie.

Ak teda máme rozhodnúť, či toľko diskutovaný model pokrývajúceho zákona možno prijať ako explanačný model historických faktov, musíme povedať, že ako *jeden model vysvetľujúci istý typ faktov* (prírodných javov, prírodných udalostí) ho podobne ako v iných vedných oblastiach možno uplatniť aj v oblasti historického výskumu. Nie je však jediným explanačným modelom. Charakter opisovaných faktov explananda totiž determinuje aj charakter explanansu. Opísať udalosť ako jedinečné rozhodnutie si v prípade jej vysvetlenia vyžaduje uviesť práve tie dôvody, ktoré viedli aktéra k vykonaniu nejakého činu. Neimplikuje to požiadavku formulovať hypotézy o racionálnom konaní v situáciách podobného typu, ani predpoklad, že by sa v podobnej situácii tá istá osoba rozhodla urobiť danú vec ešte raz na základe tých istých dôvodov.

Neadekvátnosť niektorých explanácií, o ktorej som sa zmienil na začiatku, nie je teda len prípadom neúplných vysvetlení či vysvetlení, ktoré neudávajú príčiny javu, na ktorý sa pýtame. Je totiž oveľa všeobecnejším rysom tých vysvetlení, pri ktorých sa jav explananda, opísaný ako *jav istého typu*, vysvetľuje iným javom *iného typu*.

*Katedra logiky a metodológie vied
Filozofická fakulta
Univerzita Komenského v Bratislave
Gondova 2
818 01 Bratislava
bielikluc@yahoo.com*

LITERATÚRA

- DAVIDSON, D. (1997): Činy, dôvody a príčiny. In: *Čin, myseľ, jazyk*. Bratislava: Kalligram, 11 – 34.
- DAVIDSON, D. (2001): Hempel on Explaining Action. In: *Essays on Actions and Events*. Oxford: Clarendon Press, 261 – 275.

- DONAGAN, A. (1966): The Popper-Hempel Theory Reconsidered. In: Dray, W. H. (ed.): *Philosophical Analysis and History*. New York: Harper & Row, 127 – 159.
- DRAY, W. (1957): *Laws and Explanation in History*. Oxford: Oxford University Press.
- GARDINER, P. (1952): *The Nature of Historical Explanation*. Oxford: Oxford University Press.
- GAHÉR, F. (2005): Noetická hodnota úsudkov. In: Sousedík, P. (ed.): *Jazyk, logika, veda*. Praha: Filosofia, 151 – 161.
- HEMPEL, C. G. – OPPENHEIM, P. (1968): Studie z logiky vysvětlení. In: *Filosofie vědy*. Praha: Svoboda, 189 – 247.
- HEMPEL, C. G. (1965): Aspects of Scientific Explanation. In: *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. New York: The Free Press, 331 – 496.
- HEMPEL, C. G. (1966): Explanation in Science and in History. In: Dray, W. H. (ed.): *Philosophical Analysis and History*. New York: Harper & Row, 95 – 126.
- HEMPEL, C. G. (2006): Funkcia všeobecných zákonov v histórii. In: Mihina, F. – Sedová, T. – Zouhar, M. (eds.): *Logický pozitivizmus. Malá antológia filozofie 20. storočia (III.)*. Bratislava: Iris, 413 – 425.
- MCCULLAGH, B. (2004): What do Historians Argue About? *History and Theory* 43, No. 1, 18 – 38.
- MÚCSKA, V. ET. AL. (2006): *Dejiny európskeho stredoveku. I. Raný stredovek. Od 5. storočia do polovice 11. storočia*. Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška.
- MURPHEY, M. G. (1986): Explanation, Causes and Covering Laws. *History and Theory* 25, No. 4, 43 – 57.
- SALMON, W. (1989): *Four Decades of Scientific Explanation*. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- SCRIVEN, M. (1966): Causes, Connections and Conditions in History. In: Dray, W. H. (ed.): *Philosophical Analysis and History*. New York: Harper & Row, 238 – 264.
- SEARLE, J. (1989): *Minds, Brains and Science*. Penguin Books.
- SEARLE, J. (1996): *The Construction of Social Reality*. Penguin Books.